

**ELS ALTRES CAMINS DE LA SEDUCCIÓ: L'ESPAI NARRATIU DEL DESIG
LESBIÀ
(o perquè no li havia de permetre només els genolls)**

**Meri Torras
Universitat Autònoma de Barcelona**

"The lesbian subject is not all I am and it is in all I am"
Elizabeth Meese

Bellesa: aquest és el primer concepte que, en aposició amb dos més, inicia el títol d'aquest congrés. Els espills han estat un complement tradicional per a la contemplació de la bellesa, per això em sembla procedent emmirallar la meua comunicació, l'última del congrés, en la mateixa paraula que l'encapçala i començar -així ho he fet- la meua intervenció amb ella: Bellesa.

En les pàgines dels diàlegs platònics, Hípias i el mestre, Sòcrates, intenten discernir en què consisteix aquest inefable concepte. Hípias la defineix ostensiblement, sense per això (o justament a causa d'això) evitar pecar de reduccionista: redueix la bellesa a allò que és bell; ser i semblar per a Hípias són una mateixa cosa. La seva formulació no admet cap distància entre l'aparença i la realitat ontològica, en conseqüència -si hem de creure a Hípias- no hi ha cap trajecte que poguem recórrer per arribar fins a ella; tan sols l'immobilisme de l'essència.

Al llarg de les rèpliques, Plató, per boca de Sòcrates, projectarà la Bellesa en majúscula al món de les idees però, a diferència del que fa amb altres absoluts transcendents, acceptarà que la Bellesa sí que es manifesta en el món del sensible. Es tracta de dos matisos d'un fals debat, ja que per ambdues postures, tant per Hípias com per Plató/Sòcrates, la Bellesa és una qüestió de representació, postulada com a experiència estètica sublim posseïdora d'un valor afegit, però estàtica. Del que ni un ni l'altre vol o pot adonar-se és de que tota representació, tota experiència, exigeix una història, això és, un relat i aquest, al seu torn, demana l'existència d'un desig que ens condueixi en el trajecte, perquè certament hi ha un trajecte per recórrer i un significat per configurar.

En efecte, la representació és un procés, i com a tal, pressuposa la cadència d'un temps a través del qual dilatar, accelerar, assaborir, transgredir o sucumbir a/els imperatius de les accions i les passions. Amb aquesta comunicació no pretenc altra cosa que considerar com la representació d'una seducció femenina pot sorgir de processos des/constructius (destructius i constructius) per així, arribar a obrir una fissura per a la reflexió sobre l'existència d'un espai del i pel desig lesbià en les estructures narratives. Amb aquest propòsit, he engendrat aquest text com un híbrid on es troben les meves paraules amb fragments textuais aliens, manlevats d'una novel·la de Jeanette Winterson, però en cap cas amb la voluntat d'il·lustrar les meves afirmacions mitjançant les cites de *La passió* (així és titula la novella i no és perquè sí), sinó -insisteixo- situant en un mateix nivell les paraules de l'escriptora (que ja no li pertanyen només a ella) i les meves pròpies (que a mesura que pronuncio en veu alta esdevenen sobretot vostres). No hi ha subordinació, sinó un text híbrid constituït de textos diferenciables però no dissociables, que només podrien ser separats mitjançant l'exercici de la violència, d'una mutilació del meu/seu/vostre text.

¿Tal vegada és aquest l'espai d'una comunicació lesbiana? No ho sé. En tot cas sí es tracta d'una comunicació mestissa sobre el desig lesbià que, en el millor dels casos, generarà al

mateix temps desig i aconseguirà de seduir i tal vegada començar un idil·li d'escassament vint minuts que després tant de bo diguem que va estar molt bé mentre va durar. *Potser tots els idil·lis són així: no un contracte entre dues parts, sinó una explosió de somnis i desitjos que no poden trobar sortida a la vida quotidiana...* (21) I per això, ves per on, calen els congressos... I per què no?

Escoltem sinó Teresa De Lauretis:

The construction of gender goes on today through the various technologies of gender (e. g., cinema) and the institutional discourses (e. g., theory) with power to control the field of social meaning and thus produce, promote, and "implant" representations of gender. (1987: 18)

Aquesta cita pot ajudar-nos a reconèixer la responsabilitat de participar en qualsevol congrés -sens dubte un acte institucional i de poder-, especialment si és com aquest que, a més, porta la paraula *dona* en el seu títol i vol ser, explícitament, una reflexió a propòsit de la diferència de gènere. En el seu llibre *Technologies of gender. Essays on Theory, Film, and Fiction*, aparegut l'any 1987, De Lauretis aplica el concepte de *tecnologia* de Michel Foucault damunt el que ha estat -i és- la categoria central dels discursos crítics i teòrics feministes. Via el pensador francès, De Lauretis demostra com la diferència de gènere no deriva directament dels cossos sinó que prové d'un conjunt d'efectes produïts en els cossos, això és d'una sèrie de comportaments i de relacions socials però també subjectives. I aquesta darrera precisió resulta fonamental per admetre la possibilitat del canvi. M'explicaré: si afirmem que la representació social i institucional del gènere afecta la seva construcció particular en cadascuna de nosaltres i no admetem el procés invers, ens veiem desposseïdes immediatament de qualsevol possibilitat transgressora que pugui arribar a alterar aquest sistema unidireccional. Per evitar-ho, hem d'entendre que existeix la possibilitat d'actuar (agency) des del nivell individual i subjectiu, en les pràctiques quotidianes d'autorepresentació. En aquest sentit, la cita de De Lauretis que he encetat abans es clou de manera molt suggerent:

But the terms of a different construction of gender also exist, in the margins of hegemonic discourses. Posed from outside the heterosexual social contract, and inscribed in micropolitical practices, these terms can also have a part in the construction of gender, and their effects are rather at the "local" level of resistances, in the subjectivity and self-representation. (1987: 18)

Vilanelle, la protagonista de *La passió*, és veneciana. *Ets veneciana, però tens aquest nom com a disfressa. Vés en compte amb els jocs d'atzar i amb els daus* (69). El seu cos sexual en femení li impedeix socialment exercir de barquer però els seus peus ho desmenteixen: tot i ser d'una dona mostren unes meravelloses i resistents membranes entre els dits que li poden permetre, com a tots els barquers, de caminar damunt l'aigua. *A la nit vas disfressat i aquesta és la ciutat de les disfresses* (72). Vilanelle amb el seu nom disfressat, disfressada a la ciutat de les disfresses, treballa de nits repartint cartes a les cabines de la sort, vestida de vegades d'home i d'altres vegades de dona. Tant una vestimenta com l'altra són disfresses per a Vilanelle, que no deixa de treure profit del seu cos per suscitar interrogants entre els jugadors afamats de sort. *Ara i adés el pesco mirant-me fixament l'entrecuix i de vegades m'hi poso un tapall per mofar-me d'ell. Tinc els pits petits, per tant no hi ha escot que em descobreixi, i sóc alta per a ser una noia, especialment per a una veneciana. Em pregunto què diria dels meus peus. [2] -T'ha crescut el bigoti en dos dies. -Vinc d'una família peluda. -Et queda bé* (71-72).

El transvestisme de Vilanelle contribueix a la des/construcció del gènere des de la individualitat, la subjectivitat i l'autorepresentació, esmunyint-se per les fisures de la ideologia, entesa en sentit althusserià, és a dir, com la relació imaginària que establim els individus amb el sistema de relacions "reals" en el que vivim, el qual governa la nostra existència i ens constitueix com a subjectes sexuats. Vilanelle imagina les seves disfresses i, al mateix temps, fa imaginar als que no creuen que van disfressats... però aquesta, ja ho he advertit, és la ciutat de les disfresses. Transvestir-se pressuposa desafiar amb premeditació el sistema de diferència de gèneres, implica passejar-se per la cada vegada més gruixuda línia fronterera, allà on resideixen els éssers que la *chicana* Gloria Anzaldúa va (auto)anomenar *atravesados*: aquelles persones que aposten pel que és prohibit. La mascarada més hiperbòlica i estafeta de les *drag queens* o els rols excessivament tipificats de les *butch/femme* poden ser entesos com diverses estratègies que apunten cap a aquesta mateixa direcció: la mobilitat sexual; dit d'una altra manera, pretenen mostrar com la feminitat i la masculinitat són constructes culturals i polítics.

Ara bé, ni Vilanelle, ni vosaltres, ni jo, ni la reina de les drag neiorquines... podem situar-nos *a fora* de la ideologia i reclamar una identitat regida per *un altre* sistema imaginari de relacions. D'altra banda seria un error d'estratègia: el gueto és necessari per a la afirmació de la centralitat hegemònica; sol ser interpretat com la ditxosa excepció que confirma la maleïda regla. Ens queda el passeig per l'ambigüitat de la frontera, des d'on hem de gosar sorprendre'ns per la multiplicitat de posicions que el nostre jo pot ocupar. Elizabeth Meese afirma: "El subjecte lesbià no és tot el que jo sóc i és en tot el que jo sóc". No som només una cosa: hem d'aprendre a re/conèixe'ns com a éssers plurals però no fragmentaris, contradictoris, pensats a través de diferents llenguatges... Cal desvetllar les disfresses. Com a dones som subjectes generats en l'experiència de cultura, classe, ètnia i pràctiques sexuals. L'experiència d'una dona lesbiana és indissociable de la seva experiència com a dona; no s'esdevé *fora* del gènere, però tampoc -i d'aquí la capacitat d'acció que proclamava De Lauretis- se situa exclusivament *a dins* del sistema de gèneres. És a dins i a fora simultàniament, en el constant estat fronterer de transició i resistència.

La ideologia incideix sobre el gènere i el gènere té el seu efecte en la sexualitat que, com va ensenyar-nos Foucault, no és natural ni privada sinó construïda culturalment segons els discursos hegemònics. La sexualitat és una propietat masculina, fins i tot quan se situa en un cos sexuat en femení. Així ho formula Catherine MacKinnon:

La sexualidad no se limita a lo que se hace por placer en la cama o como acto reproductivo ostensible, y no se refiere exclusivamente al contacto genital, a la excitación ni a las sensaciones, ni se termina en el sexo-deseo, en la libido ni en el eros. La sexualidad se concibe como un fenómeno social mucho más amplio, nada menos que como una dinámica del sexo entendido como jerarquía social, y su placer es la experiencia del poder en su forma con género. (14-15)

"*Écrire je suis une femme* -adverteix Nicole Brossard- *est plein de conséquences*" (Meese 79) Les dones han estat objectes bells destinats a complaure i saciar el desig masculí; per elles mateixes han estat mancades de sexualitat fins gairebé tot el segle XIX. Davant d'això, la sexualitat lesbiana entesa com una relació que sembla eminentment femenina, perquè parteix d'una dona i es dirigeix cap a una altra dona, podia ser proposada com un lloc d'unió i resistència, des d'on qüestionar l'heterosexualitat obligatòria que el sistema patriarcal imposa. En aquesta direcció apunta la teòrica i poeta Adrienne Rich quan parla de *continuum lesbià*, en un article pioner, publicat a la revista *Signs*, l'any 1980.

[...] el término continuum lesbiano incluye una gama -a lo largo de la vida de cada mujer y a lo largo de la historia- de experiencia identificada con mujeres; no simplemente el hecho de que una mujer ha tenido o ha deseado conscientemente una experiencia sexual genital con otra mujer. Si lo ampliamos hasta acoger muchas más formas de intensidad primaria entre dos o más mujeres, incluido el compartir una vida interior más rica, la solidaridad contra la tiranía masculina, el dar y el recibir apoyo práctico y político, [...] empezamos a captar bocanadas de la historia y de la psicología femeninas que han estado fuera de nuestro alcance a consecuencia de las limitadas definiciones, clínicas en su mayoría, de "lesbianismo". (Rivera 136-137)

L'operació és eficaç: es tracta d'ampliar, engrandir l'abast del terme *lesbianisme*, defugint-lo en tant que allunyant-lo d'aquesta acepció de malaltia, i estenent-lo a un nombre més elevat de dones per tal d'aglutinar-les sota l'etiqueta *continuum lesbià* en una posició de resistència i rebel·lió. La re/definició que Rich fa del terme ha estat criticada per aquelles lesbianes que han entès que d'aquesta manera l'etiqueta perdria la seva capacitat reivindicativa i identificadora d'un col·lectiu diferent, ja que, potenciada al màxim, la proposta de Rich corria el risc d'acabar igualant *dona* amb *lesbiana*.

Però... problematitzem el terme: què és una *lesbiana*? Una dona que *estima* una altra dona? Una dona que *desitja* una altra dona? N'hi ha prou que al llarg de la seva vida hagi desitjat/estimat *una* altra dona o n'ha d'haver desitjat/estimat *més* d'una? Quantes? Una, dues, tres... N'hi ha prou que la/les estimi/desitgi o cal que hi mantingui una *relació sexual genital* el més completa possible? I quantes vegades l'ha de mantenir aquesta relació per convertir-se en una lesbiana? Una, dues, tres... vegades? A l'any, al mes, a la setmana... cada dia? Una lesbiana pot estimar/desitjar i/o mantenir relacions sexuals amb un home (persona que viu en un cos sexual en masculí)? Si ho fa, deixa de ser una lesbiana *autèntica*?

Em temo que no hi ha una sola resposta per a totes aquestes preguntes, ni crec que l'hagi d'haver. Com adverteix Elizabeth Meese "*Writing the lesbian means writing someone who does not yet exist*" (71) i, al seu torn, l'escriptora canadenca Nicole Brossard recomana: "*A lesbian who does not reinvent the word is a lesbian in the process of disappearing*" (Meese 71). Ambdues cites ens porten allà d'on no ens hem mogut però on calia arribar: el reialme del llenguatge.

La paradoxa de l'escriptura de la lesbiana rau en reivindicar una categoria (lesbiana) havent de subvertir i desafiar alhora tot el sistema de categorització, fossilitzat i reproduït a través d'un llenguatge que perpetua la ideologia dominant. La inscripció de la lesbiana en el llenguatge serà sempre violenta perquè s'haurà d'enfrontar a tot aquest sistema carregat ideològicament. D'aquí sorgeixen almenys dues preguntes. La primera es qüestionaria: És possible arribar a escriure la lesbiana mitjançant un llenguatge androcèntric, fal·locèntric i heterosexista?, i la segona contrapunta: Hi ha un altre mitjà per fer-ho? S'ha de començar responent negativament a aquest segon interrogant i prendre immediatament coratge i consciència per afrontar la tasca que ens prefigura la primera pregunta. Nicole Brossard té una frase genial per explicar-ho: "*I write in self defense*" (Meese 80), assegura; això vol dir enfrontant-me amb la memòria de les paraules i mesclant-hi la memòria de la meua experiència *diferent*.

El llenguatge estructura la realitat, per això tota transformació només és possible si succeeix *en* el llenguatge i *mitjançant* el llenguatge, perquè si bé aquest sempre serà ideològic no està al servei de només una mateixa i única ideologia. El llenguatge és una arena de combat, el lloc on es genera i d'on sorgeix el conflicte necessari per a que es produeixi el canvi. Tan bon punt poso nom a les coses, m'anomeno a mi mateixa. L'experiència del llenguatge no pot defugir el llenguatge de l'experiència. Arribar a la veu és un procés de lluita i patiment perquè ens obliga a afrontar el silenci i la incapacitat d'expressar. Entendre això implica saber que s'escriu, com

afirmava Lesselier, en defensa pròpia... I sospito que no hi ha cap altra manera d'escriure. Tota la resta és reproduir, calcar, resseguir les traces d'algú altre.

Un marcatge ideològic paral·lel, similar i simultani al que podem descobrir en el llenguatge el pateixen les estructures narratives. La *masterplot* o trama dominant de la narració adapta i reproduceix assumpcions masculines, racistes, classistes i, és clar, heterosexistes; dit en breu, perpetua les directrius de la jerarquia dominant. Hi ha una serie de dualismes: actiu/passiu, subjecte/objecte, agent/pacient, intel·ligència/bellesa... que es projecten en el binomi de la diferència de gènere: home/dona. Altra vegada és Teresa de Lauretis qui en el seu gairebé mític llibre *Alicia ya no (Alice doesn't)* posa de manifest la missió d'autoconservació de l'hegemonia que persisteix en/amb la narració.

La función de la narración [...] es la proyección de las diferencias y, ante todo, de la diferencia sexual, en cada texto; y, de ahí, por una especie de acumulación, en el universo del significado, ficción, historia, representado por la tradición literario-artística y por todos los textos de cultura. (Alicia 191)

Dins d'aquest panorama, pot existir un espai narratiu lesbià que no només subverteixi els paràmetres narratius dominants, sinó que a més creï de forma responsable, autorreflexiva i autocrítica una representació de la *lesbianitat*? *S'està fent tard, qui s'acosta amb una màscara a la cara? Provarà sort a les cartes? Sí ho fa. Té la moneda al palmell de la mà i me la fa agafar. Té la pell càlida. Estenc les cartes. Ella escull. El deu de cors. El tres de trèvols. La Dama de pics. -Una carta amb sort. El símbol de Venècia. Guanyeu. Em va fer un somriure i en treure's la màscara va revelar un parell d'ulls verds grisos amb taques daurades. [...] -Torneu a jugar? Va fer que sí amb el cap [...] Va aixecar la copa per fer un brindis silenciós, potser per la seva bona sort. [...] Seguia sense dir res, però em mirava a través del cristall i després de buidar la copa d'un glop em va fer una carícia a la cara. Em va tocar només un segon, després se'n va anar i em va deixar amb el cor estavellant-se contra el pit i amb tres quarts d'ampolla del millor xampany. Vaig prendre cura d'amagar-los tots dos. (75-76)*

Què ens impulsa a llegir narracions? Què fa que un cop encetada la primera línia del text de vegades no el poguem abandonar? On rau la seva passió? I la nostra, és al mateix lloc? Les narracions obren interrogants alhora que donen respostes. El motor que posa en funcionament el mecanisme narratiu és el desig del subjecte que llegeix i, per tant, re/escriu el text, re/construint els processos de representació pel laberint de les seves estructures sexuals/textuals. Heus aquí el trajecte. Sense desig la narració no és possible: aquesta és la seva passió i la nostra. *En algun lloc entre la por i el sexe es troba la passió. La passió no és tant una emoció com un destí (79)*. Sense desig no podríem interpretar ni un sol text: cap passió no seria possible.

A *The Practice of Love*, aparegut l'any 1994, la ja citada Teresa de Lauretis investiga les connexions existents entre les posicions subjectives del desig al llarg del procés de lectura i les convencions socials i institucionals. La relació que guarden és altra vegada bidireccional, podent admetre la capacitat de transformació des de les pràctiques micropolítiques de l'individu sexual que recorre el trajecte de significació. El text es converteix en la posada en escena del desig del/de la lector/a, que busca el seu lloc a través d'ocupar i de re/negociar diferents posicions sexual/textualment. Tot això té a veure amb el que De Lauretis anomena "*subjecthood*":

[...] that is to say, not only her or his psychic and fantasmatic configuration, the places or positions that she or he may be able to assume in the structure of desire, but also the ways in which she or he is located in social relations of sexuality, race, class, gender, etc., the places she or he may be able to assume as subject in the social. (1994: 129)

Vilanelle, disfressada a la ciutat de les disfresses; Vilanelle, la dels peus d'ànec, va afanyar-se a guardar el seu cor però ja era massa tard. El dispositiu del desig s'havia posat en marxa; havia començat la recerca de la dona de la màscara. *Si la trobo com serà el meu futur? La trobaré* (79).

No volem saber si es van tornar a veure?

Va ser justament quan Vilanelle creia que no la buscava que la va trobar. *I es va plantar davant meu, i vaig adonar-me que jo anava vestida igual que aquella nit [...]. Vaig posar-me la mà als llavis. -T'has afaitat- em va dir. Vaig fer un somriure. No podia parlar. Va convidar-me a sopar amb ella la nit següent i vaig apuntar-me l'adreça tot acceptant. Aquella nit al casino vaig intentar decidir què faria. Ella es creia que jo era un noi. No ho era. Havia d'anar-la a veure tal com sóc, fer algunes gràcies sobre l'error i marxar gentilment? Aquesta sola idea em feia tremolar el cor. Perdre-la una altra vegada tan aviat. I què era jo? Eren menys reals aquells pantalons i les botes que els lligacames? Què era el que l'interessava de mi? Jugueu, guanyeu. Jugueu, perdeu. Jugueu.* (83)

Potser no hi anirà i defugirà el joc per por de perdre... Però, i si hi va, què passarà quan la dona de la màscara descobreixi que el noi que ha convidat a sopar, aprofitant que el seu marit és de viatge, no és un noi sinó una disfressada que no s'arriba a creure cap de les seves disfresses? Sé que si jo fos una bona narradora d'històries ara hauria de saber aplaçar, dosificar el vostre desig per a fer-lo créixer i sentir-vos encuriosides, expectants, àvides de saber què passarà... Imagineu-vos: Vilanelle acudint a una cita amb la dona de la màscara, la dels ulls verd grisos amb taques daurades, de qui va intentar protegir-se el cor però va ser debades... Vilanelle la disfressada, amb els seus impossibles peus de barquer per caminar damunt les aigües, amb pantalons i botes de soldat tant o més reals que els lligacames... Espero que, si més no, hi anirà sense el bigoti.

Efectivament, Vilanelle acudeix a la cita.

Aquella nit, mentre menjàvem, bevíem o jugàvem a daus, vaig decidir de parlar en moltes ocasions. Però la llengua no em responia i el cor palpitava en defensa pròpia. -Els peus- va dir ella. -Què? -Deixa'm acariciar-te els peus. [Pensa] Mare de Déu els peus no. [Diu] -No em trec mai les botes quan sóc fora de casa. És un hàbit. -Llavors treu-te la camisa. [Pensa] La camisa, no. Si me la trec veurà els pits. [Diu] -No seria intel·ligent fer-ho amb aquest clima tan poc hospitalari. Tothom té catarro. [...] Vaig veure que abaixava la mirada cap a més avall. Esperava que el meu desig fos tan obvi? Què li podia permetre; els genolls? [...] Quan ja me n'anava em va dir: -El meu marit torna demà. Oh. Quan ja me n'anava va dir: -No sé quan et tornaré a veure. Fa això sovint? Va pels carrers, quan se'n va el seu marit, i busca algú com jo? [...] Potser aquesta és la seva passió. I jo? Tot joc té l'amenaça d'una carta aventurada. Allò imprevisible, fora de control [...]. Vaig tornar a casa seva i vaig trucar a la porta. La va obrir una mica. Va semblar sorprendre's. -Sóc una dona -vaig dir tot alçant-me la camisa i arriscant-me a agafar un catarro. -Ja ho sé- va dir somrient. No vaig tornar a casa. M'hi vaig quedar. (88-89)

Quan s'enamora, Vilanelle s'equivoca perquè el temor de perdre arriba a fer que es cregui la seva disfressa. S'imagina que l'imaginem sense disfressar. D'aquesta manera, entre moltes altres, *La passió*, de Jeanette Winterson és un text que constantment incita la persona que llegeix a problematitzar les estructures narratives en relació a la seva pròpia identificació/identitat, no només com a individu sinó com a subjecte social, de manera que tampoc les estructures institucionals i socials que autoritzen les sexualitats/textualitats del subjecte del text en surten il·leses. El mecanisme del desig les desafia i les altera.

Vilanelle, tot i córrer el risc de congelar-se, i un risc més catastròfic: el de ser rebutjada, s'aixeca la camisa i mostra l'evidència que tant havia tingut cura d'amagar: és una dona. L'amfitriona, que coneix els designis i les tiranies de les màscares respon, davant la sorpresa de la convidada, que ja ho sabia. No la podia triar per res més. Vet aquí el motiu pel qual Vilanelle

aprèn que no li havia de permetre només els genolls. Afortunadament li va i es va permetre molt més i, mentrestant, tal vegada Vilanelle deuria adonar-se per fi que la dona de la màscara pot ser ella mateixa i que, en tot cas, és una disfressa més a la incerta ciutat de les disfresses.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- DE LAURETIS, Teresa (1984). *Alicia ya no. Feminismo. Semiótica. Cine*. Trad. de Silvia Iglesias. Madrid: Cátedra, 1992.
- DE LAURETIS, Teresa (1987). *Technologies of Gender*. Bloomington: Indiana University Press.
- DE LAURETIS, Teresa (1994). *The Practice of Love*. Bloomington: Indiana University Press.
- MACKINNON, Catherine (1989). *Hacia una teoría feminista del Estado*. Trad. de Eugenia Martín. Madrid: Cátedra, 1995.
- MEESE, Elizabeth (1990). "Theorizing Lesbian Writing -A Love Letter". En Karla Jay y Joanne Glasgow (eds.). *Lesbian Texts and Contexts. Radical Revisions*. Nova York: New York University Press, 70-87.
- RIVERA, Milagros (1994). *Nombrar el mundo en femenino*. Barcelona: Icaria, 113-148.
- WINTERSON, Jeanette (1987). *La passió*. Trad. de Dolors Udina. Barcelona: Columna, 1988.